

Ənvər Məmmədخانlının dramaturgiyası

Ənvər Məmmədخانlı ədəbiyyat tariximizdə az yazan, lakin çox oxuyan, bilgili bir müəllif kimi tanınır. Təbədüllatlarla dolu 30-cu illərdə ədəbiyyata gələn yazıçı, istər müsiri, istərsə də tarixi mövzularda dəyərli əsərlər yazaraq nəsr və dramaturgiyamızda iz qoymuşdur. Onun Şərq tarixinə, mədəniyyətinə bələdliyi ədəbiyyatımızda maraqlı üfüq yaratmışdır. Xüsusən, 1937-ci ildə ədəbi ərazilərimizdən Şərq coğrafiyası çıxarılıqdan sonra Ə.Məmmədخانlının qələminin bu mövzuya varması tarixi davamlılıq baxımından önəmlidir.

Müəllif Şərq mövzusunda istər uzaq 9-cu əsrdə baş verən olaylardan bəhs edilən "Babək" romanında həmçinin XX əsrin əvvəllərindəki Şərq siyasətinin konturlarının öz əsərlərində göstərə bilmişdi.

Yazıçı-dramaturqun Güney və Quzey Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən bəhs edən "Şərqin səhəri" və "Od içində" pyesləri böyük güclərin apardıqları Şərq siyasəti fonunda hadisələri göstərmişdir.

. Pyesin ictimai-siyasi çalarları isə çoxşaxəlidir. Belə ki, müstəqil cümhuriyyətin süqutu ərəfəsindəki gərgin proseslər əsər boyu tarixi duyurluqla işlənib. Haqqında bəhs edilən Şərq siyasəti faktorunun konturları pyes boyu oxucunu maarifləndirməyə hesablanmış addım kimi görünür. İngilislər 18-ci əsrdən Şərqə doğru genişlənmə siyasətinə start verdikləri tarixə məlumdur. Hələ ədəbiyyatımızın ilk modern romanı sayılan "Aldanmış kəvakib" də əsər bu sözlərlə qurtarır "Vallah qəribədirlər bu ingilis tayfası ki, belə xəterli millət ilə az qalmışdı ki cəng başlayar". M.F.Axunzadə hətta Səfəvilər dövründə belə Şərq siyasətinin şifrələrini açmağa çalışmışdı. Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsində isə ingilis siyasətinin Osmanlı dövlətinə necə sona çatdırıldığı artıq əsərin əsas süjet xətlərindən birinə çevrilir.

Sosial bərabərsizlik, çilgün siyasi mübarizələr fonunda gənc rəssam Bəhrüzün varlı Ağalarovun qızı Dilarəni sevməsi onun bəd-bəxtliliyinin başlanğıcı olur. Bu sevginin qarşısında ictimai silk baxımından quru bəyə çevrilən Cavanşir bəy dayanır. Cavanşir bəy, ümumiyyətlə, Qarabağ xanı Pənahəli xanın soyu olan Cavanşirlər nəslinin ümumiləşmiş personajıdır. Cavanşir bəy Dilarənin yaxşı şəklinin çəkilməsi müqabilində hətta Bəhrüzü Parisə sənətkarların toplaşdığı məkana yollayacağını belə bildirir. Bu amil o dövrkü zadə-

dan nəslərinin Avropaya mədəni cəhətdən bələd olmasını da göstərir. O da Dilarəni sevsə də, bu sevgi nifrət qarışıq bir məhəbbət macərası olur. Buna səbəb isə neft sərvətinə sahib olma ehtirası olur. Dilarənin ürəyi isə Bəhrüzə birgə olur. O hətta belə deyir "...Abşeronun quzeyindəki bağların hamısını bizim əlimizdən alacaqsız. Alın! Hamısı sizin olsun. Amma onu məndən almayın". Bu sözlər Azərbaycanın başına gətiriləcək milli faciələrin məişətdə əksidir.

Bu əsərdə general Tomsonla Ed-Braun arasında gedən dialoqlar tarixi baxımdan vacibdir. İngilis qoşunlarının Azərbaycandan getməsi ərəfəsində xaricilərin varlı Ağalarovun evində toplaşması dramın məkan həllində ciddi rol oynayır. Varlı şəxslərin beynəlxalq proseslərdən tədrigin olması, cümhuriyyət uşğının ölkə müstəqilliyinin tanıtılması uğrunda mübarizəsi pyesdəki konfliktin dərinləşməsinə səbəb olur. İtaliyan qoşunlarının bundan sonrakı mərhələdə gələ bilməsi məsələsi isə tarixi faktlara əsaslanır. Pyes boyu Qarabağ və Zəngəzurda baş verən döyüşlərdən bəhs olunması vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsindən xəbər verir. Xüsusən itirilmiş Zəngəzurla bağlı Azərbaycan oxucularına mesaj verir.

Pyes boyu cümhuriyyəti xilas etməyə cəhd edən yeganə personaj nazir olur. Onun bu işdə təkliyi təbii ki sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun idi. Həmçinin bu cümhuriyyət hakimiyyətinin 1919-20-ci illərdə Azərbaycan müstəqilliyinin tanıtılması uğrunda mübarizəsinin bir əksidir. Nazirlə Tomsonun arasında gedən söhbətlərdə o dövrün mürəkkəb siyasi beynəlxalq situasiyası aydın görünür. Tomsonun naziri Denikinə dəstək vermesini tələb etməsi gənc hökumətin necə də, çıxılmaz durumda olmasını əks etdirir.

Bir an içində Bakıya gələn on birinci ordu varlı şəxsləri qorxuya salır. İradəsiz şəxs olan Cavanşir bəy Ed-Braun pul qarşılığında mədənlərə od vurmağı tapşırığını verir. Bu baş tutmasa da, Dilarə bundan xəbər tutur. Dilarə bundan sonra Cavanşir bəy-

dən daha çox nifrət edir. Bəhrüzün ardıca Dilarənin Cavanşir bəy tərəfindən öldürülməsi ictimai təlatümlərin sevgini məhv etdiyini göstərir.

Öz vətəndə doğulub işlərini burda qoyan Ağalarovun Bakını tərk edən zaman "Gedək qoca, gün gələr, qayıdırıq! Məhşər o zamandır!" deməsi sətiraltı bir mesaj kimi görünür. Bolşeviklərin amansız siyasətinin insanları öz vətənlərindən necə didərgin salmalarının ifadəsidir.

Müəllifin Güney Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə baş verən hadisələrlə bağlı yazdığı "Od içində" pyesi isə daha koloritli, hərtərəfli əsərdir. Pyesin adının bu cür olması Güney milli hərəkatının dağıdılmasından sonra ana dilli kitabların yandırılmasıyla bağlıdır. Hər halda Ə.Məmmədخانlını bir ziyalı kimi güney hərəkatından sonra yandırılan kitabların olması başa düşüləndir. Buna səbəb milli hərəkatın gətirdiyi zamanda Ənvər Məmmədخانlının Güneydə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Xalqı maarifləndirmək üçün müxtəlif məcmuələrin buraxılmasında iştirak edən ədib İran mühitinə də yaxından bələd olmuşdu. Belə ki, drama irticanın nümayəndəsi olan Vəzir-Dərbər bu pərdədə koloritli obrazı canlandırılır. İranın artıq İngiltərə və ABŞ arasında mübarizə meydanı olması dramadakı hadisələri düşündürücü axara salır. Belə ki vəzir-Dərbər bu qarşıdurma zamanı İranın bir qədər əfsanələşən tarixinə həssaslıqla yanaşır. İranın keçmiş şahlarının əzəmətinə yadına salsın, bu davada ABŞ-ın yanında durmağa üstünlük verir.

Pyesdə konflikt təkə azadlıq uğrunda mübarizə aparan Azər, fədailər və irtica qüvvələri arasında getmir. Həmçinin İranda nüfuz uğrunda mübarizə aparan ingilis Doktor Şort amerikalı Doktor Xart arasında gedir. İngilis həkimi mister Todd ABŞ səhiyyəsinin İranda gücləndiyini görərək öz aptekinin zərərə uğramasından narahat olur. Bu aptek təkə tibbi deyil, həm də ingilis kəşfiyyatının bir mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Şərqin səhəri pyesindəki olduğu kimi yazıçı xarici

şəxslərin dialoqu kontekstində beynəlxalq siyasətə işıq tutur. Doktor Xartın ABŞ prezidentinin Türkiyə prezidentinə yağlı hinduşka göndərdiyini söyləməsi 1946-cı ildən Türkiyənin Marşal proqramı vasitəsi ilə yardım aldığına işarədir.

Mənfi obrazların koloritli olmasına baxmayaraq, əsərin qəhrəmanı Azərin də mübarizə obrazı yaradılmışdır. Belə ki pərdədə qolu yaralanmış halda çıxan qəhrəman heç də təslim olmaq istəmir. Anası Reyhan əfv ərəzəsi yazdıraraq məktub halında ona verir. Azərin bu məktubu cırması anasının da bu mübarizəyə dəstək verməsinə səbəb olur. Bu amil Azərin qətiyyətinə daha da artırır Bu məqam hardasa Maksim Qorkinin "Ana" romanından gələn motivlə səsleşir.

Şahla ABŞ ingilis təmsilçilərinin münasibətləri zamanı ağ inqilabdan, İranın birləşmiş ştatlardan ibarət federativ dövlətə çevrilməsi ehtimalından danışılması o dövrkü geosiyasi proseslərlə bağlı oxuculara verilmiş dəyərli məlumatlardır.

Pyesdə xiyabanla bağlı pərdə daha çox maraq kəsb edir. Səttarxan hərəkatının iştiracısı olmuş bağban burada yalançı təəssüf əhli olan şair İntizari ilə birgə yaşayır. Mücahidlərdən biri olan Əli Fişəngçinin kod adının Qızılbaş olması da diqqətçəkəndir. Bu tarixdən gələn ənənənin müasir hərəkata etdiyi təsirin nəticəsi kimi görünür. İntizari isə riyakarcasına ölümə mədhiyələr oxusa da, özü ölmədən qorxur. Azər və silahdaşlarının yerini Ehtişami və irtica nümayəndələrinə deyir. Bunun nəticəsində bağban vurularaq öldürülür. Lakin bağban canını bir fədai kimi tapşırır. Ənvər Məmmədخانlı bununla güney hərəkatının məntiqli davamlılığının göstərməyə çalışıb.

Pyesin tamaşaya qoyulmasında bir çox əngəllər olub. 40-cı illərin sonunda repressiyanın ikinci dalğası zamanı insanlar yenidən sürgünə göndəriləməyə başlayıblar. Əsərdə irtica güneyli soydaşlarımızı uzaq Bəlucistana sürgün etmək istəyir. Bu həmçinin sovetlərlə də verilən bir mesaj idi. Hətta Ə.Məmmədخانlının bədxahları bu əsərlə onun üzərinə hücum etmişdilər ki, sən qohum-əqrəban burada cəzalandırıldığı üçün sovet rejiminə söz atırsan. Bu barədə maraqlı məlumatlar Anarın "Həyatım ağrıyır" xatirə-povestində verilir.

Ceyhun MİRZƏLİ